

ЕКОНОМІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ: ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР)

Відомому українському вченому І.Огієнку належать такі рядки: «Віками ми (українці) йшли під тяжким тягарем неволі, часто стомлені падали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спинялись в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед... За довгі віки свого існування народ український натерпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши, як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямущім... Тернистим шляхом, але утворили ми свою велику культуру.» [4, 263-264] Усе це можна стверджувати і стосовно такого феномену української суспільної історії як економічна ментальність.

Сьогодні важко відшукати людину, яка б ніколи не стикалася із термінами «менталітет» або «ментальність». В останні роки вони отримали достатньо широке розповсюдження у науковій літературі та у повсякденній мові, у матеріалах мас-медіа тощо. Термін «ментальність» вживається, коли треба назвати щось відносно важко вловиме, але разом з тим реально присутнє в соціальній, перш за усе, обумовленості тих чи інших фактів свідомості чи поведінки людей; коли треба раціонально пояснити певні явища суспільного життя, заглиблюючись до певного рівня їх засад. Використане уперше Р.Емерсоном у 1856 р., поняття “ментальність” в теперішній час дуже широко використовується для дослідження та аналізу самих різних сфер суспільного життя: економіки, політики, індивідуальної й суспільної психології, ідеології тощо. Спосіб мислення людини – що у широкому сенсі розуміється під ментальним – розглядається як засада для виявлення основних характеристик її життєдіяльності в цілому, ситуативної та стратегічної поведінки, побудови системи цілепокладання, різноманітних емоційних проявлень.

У вітчизняній соціологічній науковій літературі термін ментальність є достатньо популярним та вживаним. Здавалося б, що багато питань щодо його сутності мали б знайти своє вирішення. Особливо з урахуванням того, що проблема ментальності представляє значний інтерес у середовищі соціологів. Уведений у вжиток за часів перебудови Ю.М.Афанасьєвим, А.Я.Гуревичем, Ю.Л.Безсмертним і ін., термін “ментальність” і до цього часу є безпосереднім або опосередкованим предметом досліджень вітчизняних соціологів О.А.Донченко, В.Є.Пилипенка, Є.І.Суїменка, Є.І.Головахи й ін. У цих дослідженнях особливе місце посідають дослідження, що стосуються визначення особливостей сутності та форм проявлення ментальності у сфері господарювання, в економічній сфері – тобто економічної ментальності. Щодо власне економічної ментальності України ще є багато проблем та питань, які вимагають вирішення, потребують подальших теоретичних напрацювань. Тому з'ясування соціологічних вимірів, зокрема, історичних етапів розвитку економічної ментальності України (що є завданням даної статті), є актуальним, представляє теоретичний й практичний інтерес, має перспективи для подальших наукових розвідок щодо даної проблеми.

Можна побачити, що тлумачення ментальності так чи інакше пов'язується із таким виміром суспільної реальності, як поведінка людини. Причому, перш за усе, мається на увазі така поведінка, що розуміється в системі засад людської життєдіяльності в цілому. Економічна поведінка (економічна активність суспільного індивіду) в цьому контексті є основним та фундаментальним різновидом соціальної поведінки в цілісній структурі людської життєдіяльності. [6] Іншими словами, економічна ментальність виступає важливим суспільним феноменом, який, беззаперечно, повинен стати предметом спеціальних досліджень в тому числі з боку соціології. І, перш за усе, представляє інтерес подивитися на феномен економічної ментальності України в історико-культурному контексті. Тобто дати аналіз формам та механізмам реалізації української економічної ментальності протягом її історичного розвитку, бо вона є наслідком тривалого історичного та культурного розвитку українського соціуму, є його логічним та історичним утворенням. Вона є особливим стилем світосприйняття, світобачення, суспільної активності, сформованим в результаті тривалого існування українського суспільства в певних історико-культурних умовах. Як це показати більш детально?

Економічна ментальність обумовлена соціокультурними факторами – етичного, естетичного, релігійного, правового й іншого характеру, які віддзеркалюють неповторність притаманних саме їй особливостей. Формують економічну ментальність й кристалізуються в ній соціокультурні стереотипи сприйняття світу людиною даної нації. Вона відкриває шлях до потаєних пластів суспільної свідомості, є щільно пов'язаною із повсякденністю, конкретними життєвими орієнтирами кожної людини – як на рівні усвідомлених актів поведінки, так і на рівні соціокультурного автоматизму свідомості індивідів й груп. Особливості національного характеру, історична доля країни, способи вирішення тих чи інших соціальних завдань, певні культурні стереотипи тощо – усе це “спрацьовує” на рівні економічної ментальності народу, у сфері соціально-економічних реалій його життєдіяльності.

Культура будь-якого суспільства висуває певні вимоги до індивідів, що його утворюють. Вона чине вплив на усі сфери життєдіяльності людини; не є виключенням і економіка. Економічна поведінка є одним із видів поведінки соціальної. Останнім часом соціологія визнає національні, культурні, релігійні тощо особливості саморозгортання економіки (хоча раніше наполягала на тому, що економічна сфера суспільства функціонує за власними законами). [3] Ці особливості мають втілення у сфері господарчої активності людини, формах та механізмах “економічної” поведінки суспільства в цілому та окремої особи. Коротко розглянемо їх на певній узагальненій історичній шкалі.

Передхристиянський період української історії. Економіки у вузькому розумінні цього терміну там, звісно, ще не було, але у широкому тлумаченні (“економіки” як культури господарювання, господарської активності людини й суспільства), “економічна” сфера, беззаперечно, мала місце. Панування язичницьких вірувань, міфології при формуванні уявлень про оточуючий світ та місце людини в ньому створювали певні принципи функціонування суспільної системи, які були одночасно і нормами поведінки давнього українця. Якими були ці норми поведінки? Українці-язичники вклонялися стихіям, вірили у спорідненість людини з різними тваринами, мали божеств, які населяли усе навкруги. Людина широко розкритими очима дивилася на все те, що її оточувало, від чого залежало усе її життя, і що було сильнішим від неї. Це все, що було сильнішим за людину, стало божеством, з яким людині треба було скласти певні стосунки. Ці стосунки мали бути, по-перше, лояльними: треба було діяти так, щоб божества були не на шкоду людині, щоб людина могла жити з ними у повній згоді. По-друге, ці стосунки виходили із практичної доцільності, були найтісніше пов'язані із життям, зумовлювалися господарським побутом, практичною необхідністю людини на кожному життєвому кроці. Об'єктом віри ставало усе, від чого людина залежала у своєму щоденному житті, а найперше в житті господарчому, “економічному”. Це була “ментальність” реального життя людини, коли її віра й життя були нерозривно пов'язані між собою. Усе навкруги людини перебуває в стані процесу життя, має свої бажання, бореться за своє існування. Людина зайнята тим самим – відстояти, реалізувати, розвинути своє існування, своє життя. І “економічна” ментальність такої людини полягала у тому, щоб відповідними правилами поведінки в тих чи інших життєвих обставинах ставити та досягати мету відстоювання свого життя, своїх життєвих інтересів. Дажьбог дає людині багатство, достаток, заможність, і людина називає себе “онуком даждьбожим”. Бог Велес – бог торгівлі та худоби (а худоба у давнину вважалась одиницею багатства) – він регулює товарообмін та слідує за дотриманістю обіцянок; він теж бог багатства. Богом процвітання був також Свантовит із символом – рогом достатку. Богом достатку був і Купала. Бог Дворовик охороняє людину від пожежі, грабунку, тобто оберігає власність людини, сприяє її збагаченню. Право власності захищав і бог Чур. Воля богів не знищує волі людини. Якоїсь фатальної долі, яка б мала силу над людьми, немає. Людина не підкорена волі божества абсолютно. Людина зберігає свою самостійність і діє незалежно від богів, вона може чинити на свій розсуд. Як відомо, це – дуже суттєві показники розуміння економічної ментальності людством у подальшому. [1] А саме: особливістю давньоукраїнського міфологічного світогляду можна вважати те, що людина не розчинялась у Всесвіті його пасивною часткою, над якою мають абсолютну владу сили цього Всесвіту у вигляді тих чи інших міфологічних істот, – а була виокремленою самостійною реальністю цієї складної системи, яка мала свої координати, характеристики та принципи нав'язування Всесвіту своїх бажань, інтересів, механізми реалізації своєї присутності в ньому. Конкретна людина на рівні логіки культури і “психологічно” була «заземлена», виходила із реальних матеріальних інтересів та користувалась для їх реалізації власним практичним розумом.

Важливою особливістю християнського періоду історії нашого народу можна назвати те, що, незважаючи на викорінювання християнством вогнем й мечем язичницьких вірувань українців, народ опирався цьому, і різними шляхами привносив національне язичництво у християнство. І це торкнулось і тих аспектів культури, які мають те чи інше відношення до господарської сфери суспільного життя та “економічної” ментальності. Наприклад, спасіння, яке приносить Ісус Христос, перетворилось у народному уявленні на чисто реальне набуття благополуччя («Ісус Христос у воріт стоїть, з хлібом, із сіллю, із скатертиною, із худобою» – співається в одній народній пісні); щоб потрапити до раю, треба мати спеціальні сходи, за допомогою яких забратися на небо, прорубати у ньому отвір і пролізти туди; християнський мученик Міна Єгиптянин був потрібний людині для допомоги в зціленні від хвороб очей, мученик Антипа – від зубних хвороб, святий Козьма – для навчання розуму грамоті; були спасителі і від винного запою, і від пожежі тощо. [2] Це – звичайні, життєві потреби конкретної людини у її матеріальному житті. Людина змінювалась, змінювалось її мислення, свідомість. Все це знаходило відображення на соціальній (у тому числі соціально-економічній) поведінці людини. До того ж, як “позитив” християнства щодо формування економічної ментальності суспільної людини можна зауважити таке: християнство радикально виокремило людину із порядку природи, отже, створило підвалини для розуміння людиною “таємниці” своєї сутності, рушійних сил свого розвитку та саморозвитку. Людина є особистістю – отже, вона є суб’єктом свого життя, своєї долі, джерелом своїх устремлінь, носієм відповідальності. Вона усвідомлює себе автором своїх дій, визнає відповідальність за них. А це – вже “соціально-економічні” мотиви. Вони були у подальшому більш чітко сформульовані та розвинені наступною історичною епохою Нового часу, яка сформувала та у цілому дала життя класичній економіці, одною з фундаментальних характеристик якої є економічна ментальність.

Сучасний стан української економічної ментальності характеризується багатьма складними, іноді дуже суперечливими, чинниками. Комуністична мораль як офіційна ідеологія часів СРСР була чітко надособистісною за своєю суттю – і вона знищувала індивідуалізм людини, формувала із людини “гвинтик” соціальної системи. Тоталітарний режим нав’язував псевдорелігію комуністичного колективізму, замість культурного, а отже і соціально-економічного, індивідуалізму. Ці й інші фактори діяли у протилежному для формування сучасної ринкової економічної поведінки (і позитивної економічної ментальності) напрямку. Складним на рівні суспільної свідомості у нашій країні є ставлення до соціальної нерівності, до багатства, до приватної власності тощо. Усе це так. Але не слід забувати, що тип суспільного та індивідуального світогляду людини України складався не тільки в останньому столітті, а й багато віків до того. Українська культура є історично й логічно самодостатньою за своїми основними змістами [5] Українська культурна система протягом своєї історії, і попередньої і сучасної, сформувала своє бачення соціально-економічної поведінки людини та відповідні засади економічної ментальності такої людини.

Отже, можна стверджувати, що, за переважною більшістю певних соціологічних показників економічної життєдіяльності українського суспільства протягом своєї багатовікової історії, поведінка особи як суб’єкта господарювання, суспільна та індивідуальна свідомість такої особи, а значить, і їх проявлення на рівні економічної ментальності, цілком відповідають певним класичним для європейської культури уявленням про основні змісти, параметри та структури сучасного тлумачення цього феномену (феномену економічної ментальності).

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ.

1. Бондаренко О.В. Пріоритети української ментальності: індивідуалізм чи колективізм? Історичні аспекти вирішення проблеми // Нова парадигма: Альманах наукових праць. – 2001. – Вип. 22. – С. 70-85.
2. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
3. Лойберг М.Я. История экономики. – М., 2001.
4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – Репринтне відтворення видання 1918 р.: Київ, Абрис, 1991.
5. Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. – К., 1996.
6. Хейне П. Экономический образ мышления: Пер. с англ. – М., 1991.